

Podstawy nauk o religii

TOWARZYSTWO NAUKOWE
KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO JANA PAWŁA II

Prace Wydziału Filozoficznego

94 (?)

Studia Religio logiczne

4 (?)

Pod redakcją Henryka Zimonia SVD

ISTNIEJE OD ROKU 1934

Andrzej Bronk

Podstawy nauk o religii

LUBLIN
TOWARZYSTWO NAUKOWE
KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO JANA PAWŁA II

Opracowanie redakcyjne i komputerowe
Antoni Fetkowski

Indeks nazwisk
Marta Fetkowska

© Copyright by Towarzystwo Naukowe KUL 2009

III wydanie poprawione i zmienione

ISBN (?)

TOWARZYSTWO NAUKOWE
KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO

ul. Gliniana 21, 20-616 Lublin 1, skr. poczt. 123
tel. 0-81-525-01-93, tel./fax 0-81-524-31-77
e-mail: tnkul@kul.lublin.pl <http://tn.kul.lublin.pl>
Dział Marketingu i Kolportażu tel. 0-81-524-51-71

Drukarnia „Tekst” s.j., ul. Wspólna 19, 20-344 Lublin

Pamięci

ks. prof. Wilhelma Schmidta SVD (1868-1954)

ks. prof. Stanisława Kamińskiego (1919-1986)

– moich naukowych przewodników

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	19
Bibliografia	28
Rozdział I. Nazewnictwo	31
1. „Historia religii” i „religioznawstwo”	31
2. Terminologia niemiecka	32
3. Terminologia angielska	33
4. Terminologia polska	34
5. „Religiologia”	35
Bibliografia	36
Rozdział II. Dzieje badań nad religią	39
1. Początki	39
2. Starożytność, średniowiecze, oświecenie i romantyzm	40
3. Wiek XIX i powstanie naukowych badań nad religią	43
4. Wiek XX	48
Bibliografia	49
Rozdział III. Sytuacja po roku 1945	51
1. Miejsce religii w świecie	51
2. Sytuacja nauk o religii	56
3. Postawa wobec nauk religiolologicznych	64
Bibliografia	67
Rozdział IV. Metodologiczny status nauk o religii	71
1. Sytuacja problemowa	71
2. Naukowy, autonomiczny charakter „badania religii”	74
3. Dziedzina badań inter- i multidyscyplinarnych	78
Bibliografia	79
Rozdział V. Wielość i jedność nauk o religii	81
1. Wielość nauk o religii	81
2. Jedność nauk o religii	85

3. Religioznawstwo ogólne i szczegółowe	92
Bibliografia	94
Rozdział VI. Spór o przedmiot i metodę	97
1. Spór o przedmiot	97
2. Spór o metodę	101
Bibliografia	106
Rozdział VII. Definicja religii	109
1. Stan aktualny	109
2. Pojęcie religii	111
3. Przemiany pojęcia religii	114
4. Wpływ chrześcijaństwa	116
4.1. Klasyczna definicja religii	117
4.2. Doktrynalna definicja religii	118
4.3. Definicje religii przeciwstawiające sobie dziedzinę <i>sacrum</i> i <i>profanum</i>	119
4.4. Definicja religii jako wyróżnionego typu społeczności	121
5. Sposoby definiowania religii	122
6. Istotowa definicja religii	124
7. Funkcjonalna definicja religii i religie funkcjonalne	127
Bibliografia	132
Rozdział VIII. Założeniowość i obiektywność badań nad religią	135
1. Postulat i ideał obiektywności	135
2. Religioznawstwo marksistowskie	139
3. Europocentryzm	140
4. Zaangażowany charakter badań nad religią	141
5. Standardy rozumienia	142
6. Zarzut relatywizmu i redukcjonizmu	146
Bibliografia	148
Rozdział IX. Krytyka religii	151
1. Postawa krytyczna	151
2. Filozoficzna krytyka religii	153
Bibliografia	157
Rozdział X. Teologia religii	159
1. Przedmiot	159
2. Status metodologiczny	161
3. Przynależność instytucjonalna	163
4. Sytuacja współczesna	164
5. Chrześcijańska teologia religii	165
Bibliografia	169
Rozdział XI. Filozofia religii	171
1. Określenie	171
2. Status metodologiczny	173

3. Dzieje	174
4. Możliwości poznawcze i przedmiot	178
5. Prawdziwość religii	180
6. Typy	181
7. Realistyczna filozofia religii	183
Bibliografia	186
Rozdział XII. Analityczna filozofia religii, logika religii i semiotyka języka religijnego	189
1. Odrębność metodologiczna	189
2. Badania nad językiem religijnym	191
3. Podejście do religii	193
4. Widzenie religii	196
5. Analityczna filozofia religii Józefa M. Bocheńskiego	199
Bibliografia	200
Rozdział XIII. Historia religii	203
1. Terminologia	203
2. Dzieje	204
3. Pozycja metodologiczna	205
4. Wilhelm Schmidt	208
Bibliografia	209
Rozdział XIV. Etnologia religii i etnoreligioznawstwo	211
1. Sytuacja metodologiczna	211
2. „Ludy pierwotne” jako przedmiot badania	212
3. Paradygmat ewolucjonistyczny i monoteizm pierwotny	213
4. Sytuacja po drugiej wojnie światowej	215
5. Etnoreligioznawstwo Åke Hultkrantz	218
Bibliografia	219
Rozdział XV. Socjologia religii	221
1. Definicja	221
2. Rozwój	223
3. Sytuacja współczesna	225
4. Typy	226
5. Krytyczna postawa wobec religii	229
6. Pozycja metodologiczna i definicje religii	230
7. Podejście do religii	233
8. Socjobiologia religii	235
Bibliografia	236
Rozdział XVI. Psychologia religii	239
1. Postawa psychologów	239
2. Powstanie	241
3. Charakterystyka metodologiczna	242
4. Przedmiot	243

5. Cele	247
6. Typy	248
7. Metoda	249
Bibliografia	250
Rozdział XVII. Geografia religii i ekologia religii	253
1. Geografia religii	253
2. Problem obustronnego wpływu religii i środowiska	257
3. Ekologia religii	260
Bibliografia	263
Rozdział XVIII. Fenomenologia religii	265
1. Termin	265
2. Typy	266
3. Geneza	267
4. Fenomenologia religii „w nowym stylu”	270
5. Charakterystyka metodologiczna	271
6. <i>Sacrum</i> jako przedmiot badań religioznawczych	273
7. Kontrowersje	274
Bibliografia	278
Rozdział XIX. Mircei Eliadego fenomenologia religii	281
1. Życie	281
2. Znaczenie naukowe	283
3. Podejście do religii	285
4. Koncepcja historii religii	287
5. Historia czy fenomenologia religii?	292
6. Świat archaiczny	295
7. Zarzut ahistoryczności	296
8. <i>Sacrum</i> i <i>profanum</i>	297
9. Hierofanie	299
10. Archetyp	300
11. Zarzuty wobec kategorii <i>sacrum</i>	300
12. <i>Homo religiosus</i>	301
13. Hermeneutyka symbolu i mitu	302
14. Krytyka	304
Bibliografia	308
Rozdział XX. Pluralizm religijny	313
1. Przyczyny zainteresowania	313
2. Typy różnicowania religijnego	317
3. Problemy związane z pluralizmem religijnym	321
4. Stanowiska wobec faktu wielości religii	323
5. Postawa chrześcijaństwa	328
Bibliografia	331

Rozdział XXI. Religia i prawda	335
1. Charakter pytania o prawdziwość religii	335
2. Znaczenie pytania o prawdziwość religii	337
3. Dzieje dyskusji nad prawdziwością religii	340
4. Pojęcie religii, prawdy i prawdziwości religii	344
4.1. Religia	345
4.2. Prawda	345
4.3. Prawdziwość religii	346
5. Typy prawdziwości religii	347
5.1. Prawdziwość historyczna	348
5.2. Prawdziwość doktrynalna	349
5.3. Wiarygodność religii	351
5.4. Autentyczność religii	352
5.5. Absolutność religii	352
5.6. Racjonalność i niesprzeczność religii	353
5.7. Egzystencjalna sensowność	355
6. Prawdziwość religii w świetle nauk o religii	357
7. Prawdziwość poszczególnych typów religii	361
7.1. Religia w ogóle	362
7.2. Religia objawiona	362
7.3. Religia naturalna	363
8. Prawdziwość chrześcijaństwa	364
Bibliografia	369
Rozdział XXII. Religia i racjonalność	375
1. Aktualność pytania	375
2. Dzieje dyskusji	378
3. Naukowy kontekst dyskusji	384
4. Chrześcijański kontekst dyskusji	385
5. Zasadnicze pojęcia	389
5.1. Religia	389
5.2. Racjonalność	389
5.3. Racjonalność religii	392
6. Teza (hipoteza) teistyczna	395
7. Racjonalność twierdzeń religijnych	397
8. Racjonalność przekonań religijnych	400
9. Racjonalność zachowań religijnych	403
10. Wątpliwości	404
11. Opcja na rzecz religii	405
Bibliografia	407
Rozdział XXIII. Religia i nauka	411
1. Dzieje konfliktu	416
1.1. Starożytność chrześcijańska	417

1.2. Średniowiecze	418
1.3. Czasy nowożytne	420
2. Sytuacja współczesna	426
3. Typy relacji między teologią i naukami przyrodniczymi	438
3.1. Obojętność	438
3.2. Konflikt	439
3.3. Dialog	445
4. Sposoby i typy integracji	446
5. Stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego	451
6. Zadania teologii nauki	454
Bibliografia	463
Zakończenie	473
Foundations of the Study of Religion(s). Summary	479
Indeks nazwisk	485

CONTENTS

Introduction	19
Bibliography	28
Chapter I. Terminology	31
1. "History of Religion" and "Religionswissenschaft"	31
2. German Terminology	32
3. English Terminology	33
4. Polish Terminology	34
5. "Religiology"	35
Bibliography	36
Chapter II. The History of the Study of Religion(s)	39
1. Origins	39
2. Antiquity, the Middle Ages, the Enlightenment and the 18 th Century Romanticism	40
3. The 19 th Century and the Advent of Scientific Study of Religion(s)	43
4. The 20 th Century	48
Bibliography	49
Chapter III. Developments after 1945	51
1. The Position of Religion	51
2. The Situation of the Study of Religion(s)	56
3. Attitude towards the Study of Religion(s)	64
Bibliography	67
Chapter IV. The Methodological Status of the Study of Religion(s)	71
1. Problem Cases	71
2. The Autonomy of the Study of Religion(s)	74
3. On Inter-, and Multidisciplinary of the Study of Religion(s)	78
Bibliography	79
Chapter V. Pluralism and Unity in the Study of Religion(s)	81
1. Pluralism in the Study of Religion(s)	81

2. Unity in the Study of Religion(s)	85
3. The General and the Particular Study of Religions	92
Bibliography	94
Chapter VI. The Controversy over the Subject Matter and Method of the Study of Religion(s)	97
1. Controversy Concerning Subject Matter	97
2. Controversy Concerning Method	101
Bibliography	106
Chapter VII. Definition of Religion	109
1. Contemporary Views	109
2. Concepts of Religion	111
3. Change in the Concepts of Religion	114
4. The Influence of Christianity	116
4.1. A Classical Definition of Religion	117
4.2. A Doctrinal Definition of Religion	118
4.3. A Definition of Religion as <i>Sacrum</i>	119
4.4. A Sociological Definition of Religion	121
5. Types of Definitions	122
6. An Essential Definition of Religion	124
7. A Functional Definition of Religion	127
Bibliography	132
Chapter VIII. Presumptions and Objectivity in the Study of Religion(s)	135
1. Postulate and Ideal of Objectivity	135
2. Marxist Study of Religion(s)	139
3. Eurocentrism	140
4. The Influence of Subjectivity on the Study of Religion(s)	141
5. Canons of Understanding	142
6. Critique of Relativism and Reductionism	146
Bibliography	148
Chapter IX. Critique on Religion	151
1. Critical Attitude	151
2. Philosophical Criticism of Religion(s)	153
Bibliography	157
Chapter X. Theology of Religion	159
1. Subject Matter	159
2. Methodological Status	161
3. Institutional Status	163
4. Contemporary Situation	164
5. The Christian Theology of Religion	165
Bibliography	169

Chapter XI. Philosophy of Religion	171
1. Definition	171
2. Methodological Status	173
3. History	174
4. Subject Matter and Cognitive Abilities	178
5. The Truth of Religion	180
6. Types	181
7. Realistic Philosophy of Religion	183
Bibliography	186
Chapter XII. Analytical Philosophy of Religion, Logic, and the Semiotics of Religious Language	189
1. Methodological Status	189
2. The Study of Religious Language	191
3. Approach to Religion	193
4. Attitudes to Religion	196
5. Joseph M. Bocheński's Analytical Philosophy of Religion	199
Bibliography	200
Chapter XIII. History of Religion(s)	203
1. Terminology	203
2. Development	204
3. Methodological Status	205
4. Wilhelm Schmidt's Contribution	208
Bibliography	209
Chapter XIV. Ethnology of Religion and Religio-Ethnology	211
1. Methodological Presuppositions	211
2. "Primeval Peoples" as the Object of Study	212
3. The Evolutionary Paradigm and the Theory of Primeval Monotheism	213
4. Post World War II Development	215
5. Åke Hultkrantz's Contribution to Religio-Ethnology	218
Bibliography	219
Chapter XV. Sociology of Religion	221
1. Definition	221
2. History	223
3. The Contemporary Situation	225
4. Types	226
5. Critical Attitude towards Religion	229
6. Methodological Status of Sociology of Religion and the Definition of Religion	230
7. Approach to Religion	233
8. Sociobiology of Religion	235
Bibliography	236

Chapter XVI. Psychology of Religion	239
1. The View of Religion	239
2. History	241
3. Methodological Status	242
4. Subject Matter	243
5. Aims	247
6. Types	248
7. Methods	249
Bibliography	250
Chapter XVII. Geography of Religion and Ecology of Religion	253
1. Geography of Religion	253
2. The Interdependence of Religion and Environment	257
3. Ecology of Religion	260
Bibliography	263
Chapter XVIII. Phenomenology of Religion	265
1. The Notion	265
2. Types	266
3. History	267
4. “New Style” Phenomenology of Religion	270
5. Methodological Status	271
6. <i>Sacrum</i> as the Object of Study	273
7. Controversies	274
Bibliography	278
Chapter XIX. Mircea Eliade’s Phenomenology of Religion	281
1. Life	281
2. Significance	283
3. Approach to Religion	285
4. The Concept of the History of Religion	287
5. History or Phenomenology of Religion	292
6. Archaic World	295
7. Objection of A-Historicity	296
8. <i>Sacrum</i> and <i>Profanum</i>	297
9. Hierophanies	299
10. Archetype	300
11. Objections with Respect to <i>Sacrum</i>	300
12. <i>Homo Religiosus</i>	301
13. Hermeneutics of Symbol and Myth	302
14. Critique	304
Bibliography	308
Chapter XX. Religious Pluralism	313
1. Reasons for Interest	313
2. Types of Religious Differentiation	317

3. Difficulties with Religious Pluralism	321
4. Approaches to Religious Pluralism	323
5. Christian Understanding of Religious Pluralism	328
Bibliography	331
Chapter XXI. Religion and Truth	335
1. The Question of the Truth of Religion	335
2. The Significance of the Truth Question	337
3. History of the Discussion	340
4. The Notion of Religion, Truth and Truth of Religion	344
4.1. Religion	345
4.2. Truth	345
4.3. Truth of Religion	346
5. Types of Truth in Religion	347
5.1. Historical Truth	348
5.2. Doctrinal Truth	349
5.3. The Credibility of Religion	351
5.4. The Authenticity of Religion	352
5.5. The Absoluteness of Religion	352
5.6. The Rationality and Consistency of Religion	353
5.7. Existential Meaningfulness	355
6. The Truth of Religion from the Viewpoint of the Study of Religion	357
7. The Truth of Various Types of Religion	361
7.1. Religion <i>per se</i>	362
7.2. Revealed Religion	362
7.3. Natural Religion	363
8. The Truth of Christianity	364
Bibliography	369
Chapter XXII. Religion and Rationality	375
1. Actuality of the Problem	375
2. The History of the Discussion	378
3. Scientific Context of Discussion	384
4. Christian Context of Discussion	385
5. Key Notions	389
5.1. Religion	389
5.2. Rationality	389
5.3. Rationality of Religion	392
6. The Theistic Hypothesis	395
7. Rationality of Religious Statements	397
8. Rationality of Religious Beliefs	400
9. Rationality of Religious Behaviour	403
10. Some Doubts	404
11. Preference of Religion	405
Bibliography	407

Chapter XXIII. Religion and Science	411
1. History of the Conflict	416
1.1. Christian Antiquity	417
1.2. Middle Ages	418
1.3. Modernity	420
2. Present-day Situation	426
3. Types of Relation between Theology and Sciences	438
3.1. Indifference	438
3.2. Conflict	439
3.3. Dialog	445
4. Types of Integration	446
5. The Point of View of the Roman-Catholic Church	451
6. The Task of the Theology of Science	454
Bibliography	463
Conclusion	473
Foundations of the Study of Religion(s). Summary	479
Index of Names	485

WPROWADZENIE

Od czasu podjęcia systematycznych naukowych badań nad religią minęło niemal sto pięćdziesiąt lat. W tym czasie nauki o religii, określane mianem *nauk religioznawczych*, krótko *religioznawstwem*, przeze mnie ogólniej *naukami religiologicznymi (religiologią)*, rozrosły się treściowo i zakresowo, usamodzielniały się metodologicznie i okrzyły instytucjonalnie.

Dziś na ogół nikt nie przeczy, że dzieje ludzkości, zwłaszcza te najdawniejsze, wskazują na trwałe i zasadnicze znaczenie religii w życiu poszczególnych ludzi i całych społeczności. Powołując się na fakt powszechnej obecności religii we wszystkich czasach i we wszystkich kulturach, uważa się, że człowiek jest „nieuleczalnie” religijny. W tej sytuacji badanie religii we wszystkich jej aspektach – znaczenia, genezy, funkcji i niezliczonych postaci – jest ważnym i zasadnym zadaniem każdej z wielu nauk religiologicznych. Określając badania nad religią naukowymi, nie mam na myśli scjentyistycznego pojęcia nauki, zawężonego do nauk przyrodniczych, lecz szerokie, związane w starożytności z poznaniem typu *epistème*, a w średniowieczu – *scientia*.

Omawiane przeze mnie zagadnienia należą do metareligiologicznych (metareligioznawczych), bowiem ich bezpośrednim przedmiotem nie jest sama religia (zjawisko religii), lecz badające je nauki oraz opisujące je i wyjaśniające teorie¹. Nie wypowiadam się na ogół na temat samej religii, lecz tego, na

¹ „Teoria nauki o religii zajmuje się teoretycznymi problemami, metodologią i historią nauki o religiach” [W. Tyloch 1984 s. 266].

Pełny zapis bibliograficzny pozycji w nawiasach zawiera bibliografia załączona do poszczególnych rozdziałów. Zasadniczo uwzględnia tylko publikacje wykorzystane przy pisaniu tekstu, nie jest więc kompletna, nawet w wypadku prac polskich. Podawana data odnosi się zwykle do roku wydania oryginału, chyba że chodzi o cytaty z polskiego wydania.

co stać poszczególne dyscypliny religiologiczne przy opisywaniu i wyjaśnianiu zjawisk religijnych i samej religii.

Tytuł książki – *Podstawy nauk o religii* – należy rozumieć jako próbę namysłu nad teoretycznymi (epistemologicznymi) podstawami nauk o religii. Nie występuję jako religiolog prowadzący przedmiotowe badania nad religią, lecz jako filozof (metodolog) nauki zainteresowany metodologicznym statusem nauk o religii. Włączam się naturalnie jakoś w dyskusje nad relacją między nauką a religią, lecz w zakresie tego, co nauka może powiedzieć na temat religii.

Nie udało mi się uniknąć zakładania określonego, modelowanego chrześcijaństwem, widzenia religii. Uważam jednak, że przystępując do rozważań metareligiologicznych, nie da się operować zasadą „pustej głowy”, tj. nie zakładać niczego na temat samej religii, gdyż wówczas wszelkie naukowe badania byłyby niemożliwe. Po prostu jest tak, że wypowiedzi na temat sposobów badania religii zakładają również określone poglądy na temat samej religii. Fakt, że występuję jako metodolog zainteresowany rozumiejącym sprawozdaniem z metodologicznego stanu współczesnych nauk o religii, zwalnia mnie od zajmowania wyraźnego stanowiska w sprawach merytorycznych, chociaż mam je naturalnie w sprawach podstawowych, i Czytelnik potrafi je dostrzec.

Zamiarem moim nie było napisanie kolejnego wstępu do badań nad fenomenem religii, lecz przedstawienie złożonych problemów, jakie rodzi naukowe jego badanie. Interesuje mnie status epistemologiczny każdej z wielu nauk o religii, tj. poznawcza wartość uzyskiwanych przez nie wyników, oraz status metodologiczny, tj. odpowiedź na pytanie, co jest ich przedmiotem, celem i metodą oraz jaka jest ich struktura. Moje zainteresowania są w rozumieniu Kantowskim transcendentálne, gdyż pytam o warunki możliwości oraz granice różnych sposobów podejścia do religii: humanistycznych, filozoficznych i teologicznych². Zależy mi na pokazaniu, co kryje się za opcjami metodologicznymi i sporami terminologicznymi w naukach o religii. Co jest przedmiotem badań religiologów? Jakie podejmują problemy i jakie stawiają sobie zadania? Jakie stosują metody? Jaka jest wartość poznawcza uzyskiwanych wyników? W jakiej mierze nauki religiologiczne realizują tradycyjny, dzisiaj poddawany krytyce, ideał racjonalności i obiektywności: bezinteresownego poszukiwania „absolutnej” prawdy? Co rzeczywiście mogą one powiedzieć na temat religii?

Chęć zaprezentowania rodzaju raportu o sytuacji metodologicznej współczesnych nauk o religii sprawia, że książka jest pełna cytatów, dokumentujących i poszerzających przypisów oraz not bibliograficznych. Chciałem

² Na istnienie pewnej „wewnętrznej logiki” badań nad religią zwraca uwagę Ninian Smart [1973 s. 8].

ułatwić Czytelnikowi zrozumienie problemów, o których nie zawsze może się dowiedzieć, bowiem nadal niewiele jest polskich przekładów literatury światowej na temat religii i sposobów jej badania³. Zdaję sobie sprawę, że nadmiar informacji bibliograficznej może utrudniać lekturę książki.

Do ukazania wielości sposobów badania religii, których źródłem jest kulturowe bogactwo i zróżnicowanie zjawisk religijnych, wykorzystuję ustalenia współczesnej filozofii nauki i metodologii nauk. Nauki religiologiczne, metodologicznie bliskie innym naukom humanistycznym (społecznym), napotykają na podobne jak one problemy badawcze. Zajęcie wyraźnego stanowiska metodologicznego w sprawie naukowych badań nad religią utrudnia m.in. różnorodność współczesnej filozofii nauki. Obecne są w niej tak różne sposoby widzenia nauki, jak: standardowe (*standard view*) logicznego pozytywizmu (empiryzmu), Popperowskie, Kuhnowskie, Feyerabendowskie, postanalityczne, neopragmatyczne lub hermeneutyczne (Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger i Hans-Georg Gadamer). Korzystam z każdej tradycji metodologicznej, która pomaga w zrozumieniu sposobu badania religii. Gdy chodzi o metateoretyczne badania nad naukami religiologicznymi, sytuacja jest skomplikowana. Dziedzina⁴ ta, mimo od dawna prowadzonych badań i wielu prac podejmujących wprost metodologiczne zagadnienia związane z badaniem religii⁵, nie jest uznawana za odrębne pole badań podstawowych, nie figuruje w spisach instytucji naukowych i akademickich, a informacje o niej nie znajdują się w poważnych międzynarodowych bibliografiach [J. Waardenburg 1978 s. 209]. Ostatnio, być może w związku tożsamościowym kryzysem samej filozofii nauki, zainteresowania problemami metareligioznawczymi również są mniejsze.

Na wstępie należy rozwiać obawy, że dociekania metodologiczne, m.in. dlatego że odwołują się do wyników wiodącej metodologii nauk przyrodniczych, stanowią w wypadku nauk humanistycznych zagrożenie dla badań przedmiotowych, co więcej, rodzą więcej problemów, niż rozwiązują. W na-

³ O dokonaniach polskiego religioznawstwa na przykładzie Instytutu Religioznawstwa UJ informuje „Przegląd Religioznawczy” 1995 nr 1, zwłaszcza artykuł Andrzeja Szyjewskiego [1995]. Okaleczone, bo ograniczone do religioznawstwa ateistycznego, wolnomyślicielskiego i marksistowskiego, dzieje religioznawstwa polskiego omawia Mirosław Nowaczyk [1988].

⁴ Potrzebę metareligioznawstwa jako wydzielonej dziedziny badań dostrzegał np. Zygmunt Poniatowski [1959 i 1984].

⁵ Próbę metodologicznej charakterystyki nauk o religii podejmuje znana i ceniona seria pod redakcją Jacques’a Waardenburga *Religion and Reason*, poświęcona metodzie i teorii badania oraz interpretowania religii. Początek jej dała książka Roberta D. Bairda [1971]. Por. także ważne w tej materii monografie Jacques’a Waardenburga [1973-1974] i Franka Whalinga [1984-1985]. Z wymienionych pozycji korzystam wielokrotnie.

uce – uczy historia – wskazana jest ostrożność przy doraźnym osądzeniu pragmatycznej przydatności rozważań (meta-) teoretycznych. Uważam, że namysł nad metodologicznym statusem (metodologiczną swoistością) poszczególnych nauk religiologicznych – ich przedmiotem, celem, metodami (opis, wyjaśnianie, rozumienie, przewidywanie, uzasadnianie, rozstrzygnięcie itp.), językiem, założeniami oraz miejscem wśród innych nauk – ma również znaczenie praktyczne (z powodu braku bezpośredniej empirycznej sprawdzalności większe na ogół w naukach humanistycznych niż przyrodniczych) dla merytorycznych badań nad samymi zjawiskami religijnymi m.in. dlatego, że może uchronić przed błędnym braniem życzeń za rzeczywistość. Podobnie jak Karl R. Popper dostrzegam pożytek ze studiowania (dziejów) nauki, gdyż ujawnia ono (błędne) presupozycje, które czynią ją niewrażliwą na krytykę, tj. zasadniczo niefalsyfikowalną.

Przyjmując, że za sporami terminologicznymi kryją się rzeczowe, zajmuję się najpierw w rozdziale *Nazewnictwo* różnymi i wieloznacznymi określeniami nauk o religii w przeszłości i obecnie. Nie staram się ustalać „jedynie prawdziwego” znaczenia istniejących terminów, gdyż bez pewnej dozy konwencji nie wydaje się to możliwe. Nie proponuję też sprawozdawczej, a tym bardziej projektującej definicji nauk religiologicznych, gdyż nie ma określenia, które dałoby się odnieść bezzałożeniowo do całości badań nad religią. Poprzestaję na przedstawieniu poszczególnych określeń badań nad religią w zależności od kraju, języka i epoki, pokazaniu trudności ze znalezieniem jednego adekwatnego terminu oraz wskazaniu związanych z nim założeń. Uważając (m.in. za Thomasem S. Kuhnem), że uwarunkowania historyczne odgrywają ważną rolę w uprawianiu i rozumieniu nauki, poświęcam w rozdziale *Dzieje badań nad religią* stosunkowo wiele miejsca dziejom europejskich badań nad religią. Czynię to wybiórczo (paradygmatycznie) w rozmiarze potrzebnym do zrozumienia obecnej sytuacji metodologicznej nauk religiologicznych, koncentrując swą uwagę na ogólnych prawidłowościach i tendencjach rozwoju badań nad religią. To ogólne przybliżenie dziejów badań nad religią wydaje się ważne niezależnie od tego, czy przyjmie się zasadne istnienie jednego tylko typu badań nad religią czy wielu równouprawnionych typów. Do dziejów nauk o religii wracam przy metodologicznym charakteryzowaniu każdej z nauk o religii. Osobne omówienie dziejów badań nad religią w drugiej połowie XX wieku w rozdziale *Sytuacja po roku 1945* jest usprawiedliwione nie tylko względami porządkowymi, ale także przyjętym w literaturze religioznawczej wyróżnianiem tej daty jako z pewnych względów przełomowej dla dalszych badań nad religią.

W rozdziale *Metodologiczny status nauk o religii* przedstawiam zasadnicze poglądy na temat naukowego charakteru poszczególnych badań nad

religią, autonomicznością, wielością oraz relacją empirycznych badań nad religią do filozofii religii i teologii religii. Rozważania te kontynuuję w rozdziale *Wielość i jedność nauk o religii*, gdzie podejmuję kwestię zasadnego odróżniania wielu typów nauk o religii oraz problem ich usystematyzowania. Wiele uwagi poświęcam sposobom integracji (zdroworozsądkowa, słownikowo-encyklopedyczna, doktrynalna, generalizująca, na gruncie filozofii lub teologii) odmiennych perspektyw religiologicznych oraz odróżnianiu tzw. religioznawstwa ogólnego i szczegółowego. Problem metodologicznej charakterystyki nauk o religii kontynuuję w rozdziale *Spór o przedmiot i metodę*, gdzie poświęcam uwagę dyskusjom związanym z osobliwością przedmiotu badań religioznawczych (religia w ogóle czy poszczególne religie, zjawiska religijne, zjawisko *sui generis*, *sacrum*, religijność itd.) oraz metodami ich badania (historyczna, filologiczna, teologiczna, filozoficzna, fenomenologiczna, psychologiczna, socjologiczna, opisowa lub wyjaśniająca, wartościująco-normatywna itd.), jak również rolę, jaką odgrywa w badaniach nad religią fakt zaangażowania badacza w sprawy religii lub jego religijnej neutralności (szerzej będzie o tym mowa w rozdziale VIII).

Celem rozdziału *Definicja religii* nie jest podanie jednej, „właściwej” definicji religii, lecz przedstawienie dyskusji, jakie rodzi jej adekwatne określenie. Wychodzę tu poza kontrowersje (przedstawione w rozdziale poprzednim) związane z właściwym rozumieniem przedmiotu badań nad religią i zajmuję się bardziej podstawowym pytaniem: co to jest religia. Problem właściwego określenia zjawisk religijnych w punkcie wyjścia badań jest o tyle ważny, że wyznacza kierunek, w jakim będzie się badanie rozwijało. Sprawa definicji religii uległa znacznej komplikacji, odkąd religioznawstwo zajęło się zjawiskami religijnymi poza kręgiem kultury zachodniej, nie dającymi się „wtłoczyć” w judeochrześcijańskie pojęcie religii, odnoszące ją do transcendentnego, osobowego bytu. W obliczu zasadniczych trudności, jakie rodzi podanie (uniwersalnej lub partykularnej, nominalnej lub realnej, zjawiskowej lub istotowej, sprawozdawczej lub projektującej) definicji religii, która objęłaby maksymalnie wiele zjawisk określanych intuicyjnie przez badaczy i wierzących jako religijne, proponuje się m.in. całkowitą rezygnację z terminu *religia*. Rozdział *Założeniowość i obiektywność badań nad religią* podnosi typowy w odniesieniu do nauk humanistycznych zarzut założeniowości i braku obiektywności badaczy je uprawiających, kierujących się interesem kulturowym (europocentryzm), religijnym (chryścianocentryzm), światopoglądowym lub ideologicznym przy interpretowaniu zjawisk religijnych, zwłaszcza spoza kręgu własnej kultury (chodzi m.in. o zarzut redukcji zjawisk religijnych do niereligijnych).

Rozdziały następne podejmują niektóre z ważniejszych problemów metodologicznych, jakie rodzi uprawianie poszczególnych dyscyplin religio-

logicznych. Rozdział *Krytyka religii* poświęcony jest krytyce religii, która mimo wyróżnionej problematyki i podejmowanych w tym kierunku prób nie uzyskała pozycji odrębnej nauki: krytyką religii zajmuje się na swój sposób każda z nauk religiologicznych. Krytykę religii można sobie przedstawić dydaktycznie jako doktrynalny wykład dziejów krytyki religii od czasów najdawniejszych do współczesnych, i tak najczęściej prezentuje się ją w monografiach. Rozdział *Teologia religii* charakteryzuje sposób podejścia do religii, którego naukowy charakter – i w związku z tym przynależność do grupy nauk religiologicznych – kwestionowany jest przez wielu badaczy religii, m.in. za wprowadzanie do nauki elementów objawienia, obcego racjonalizującej postawie naukowej. Gwałtowne opory pozytywniejszych metodologów nauk religiologicznych wywołuje również obecność filozofii religii w gronie nauk religiologicznych, o czym mowa w rozdziale *Filozofia religii*. Istnieje wiele typów badań zwanych filozoficznymi: o orientacji teistycznej i ateistycznej, spekulatywnej, empirycznej i logicznej, obiektywistycznej i subiektywistycznej, kontynentalnej (m.in. klasycznej) i anglosaskiej. Częściowo filozoficzny charakter mają badania nad językiem religii w ramach analitycznej filozofii religii, logiki religii i semiotyki języka religijnego. Ich wyodrębnienie w postaci rozdziału *Analityczna filozofia religii, logika religii i semiotyka języka religijnego* jest usprawiedliwione intensywnością i zakresem prowadzonych dzisiaj badań logicznych i semiotycznych, a także znaczeniem ich wyników dla zrozumienia struktury i funkcjonowania języka religijnego oraz natury argumentacji religijnej i teologicznej. Również w ramach analitycznej filozofii istnieją różne typy, np. w zależności od postawy wobec prawdziwości wypowiedzi religijnych: redukcyjne, relatywistyczne, kognitywne.

Kolejne rozdziały zajmują się naukami o religii, których empiryczny charakter nie był nigdy podważany, czyli religioznawstwem w jego węższym rozumieniu, w odróżnieniu od filozofii religii i teologii religii. Najstarszą postacią badań nad religią jest historia religii (rozdział XIII), rozumiana niekiedy szeroko jako całość empirycznych badań nad religią (tradycja anglosaska) lub wąsko (tradycja niemiecka) jako wyróżniony typ badań (historyczno-porównawczych) nad dziejami religii w ogóle lub poszczególnych religii. Wcześniej powstała również etnologia religii, zajmująca się religią tzw. ludów pierwotnych (niepiśmiennych). Niekiedy była ona traktowana (Niemcy) jako najważniejsza nauka religioznawcza. Metodologicznie bardziej zaawansowaną koncepcją etnologii religii jest etnoreligioznawstwo. Oba typy badań nad religią omawiam w rozdziale *Etnologia religii i etnoreligioznawstwo*. Do nauk, których empiryczny charakter nie budzi na ogół wątpliwości, należy również socjologia religii (rozdział XV), psychologia religii (rozdział XVI) oraz geografia religii i ekologia religii (rozdział XVII). Wątpliwości powsta-

ją natomiast w związku z pytaniem, czy nauki te zajmują się rzeczywiście religią, czy raczej tym, co (dla filozofia religii) uchodzi za jej peryferia: społecznym kontekstem religii, psychiką człowieka religijnego czy naturalnym środowiskiem religii.

Do dyscyplin, których przynależność do grupy empirycznych nauk o religii (religioznawstwa) bywa przedmiotem sporu, należy fenomenologia religii (rozdział XVIII). Zajęcie stanowiska w tym sporze zależy m.in. od sposobu rozumienia fenomenologii religii: jako opisowej metody badań, podstawowej nauki religioznawczej, „nowej fenomenologii religii”, dyscypliny filozoficznej lub teologicznej. Z powodu znaczenia, jakie we współczesnej fenomenologii religii zajmuje Mircea Eliade (1907-1986), poświęcam mu osobny rozdział: *Mircei Eliadego fenomenologia religii*.

Kolejne rozdziały nie są wprost poświęcone dyscyplinom religiologicznym, lecz wybranym ogólnym problemom merytorycznym stanowiącym od dawna przedmiot żywego zainteresowania tych dyscyplin. Sposób, w jaki usiłują je rozwiązać, pokazuje dobrze metodologiczne „blaski i cienie” poszczególnych dyscyplin religiologicznych. Rozdział *Pluralizm religijny* zajmuje się faktem wielości i różnorodności religii w przeszłości i obecnie: powodem i zasadnością tej wielości, miejscem i sensem każdej z religii, możliwościami dialogu między nimi. Rozdział *Religia i prawda* omawia historycznie i systematycznie problem prawdziwości religii, zwłaszcza innej niż chrześcijaństwo. Czy da się go postawić w sposób neutralny (deskrypcjonizm), np. z pozachrześcijańskiego punktu widzenia? Dyskutuję możliwości i kompetencje poszczególnych nauk religiologicznych do wypowiedzania się o prawdziwości różnych typów religii (religii w ogóle, objawionej, naturalnej, chrześcijaństwa). Odróżniam pojęcia *prawda religijna*, *prawdziwość religii* i *religia prawdziwa* oraz rozumienie prawdziwości religii jako jej prawdziwości historycznej lub doktrynalnej, wiarygodności, autentyczności, niesprzeczności lub egzystencjalnej sensowności. Rozdział *Religia i racjonalność* rozważa typowy dla kultury zachodniej problem racjonalności religii. Postrzegane od początku jako religia „racjonalna”, zwalczająca wszelkie postacie magii i mitu oraz dbająca o maksymalną artykulację własnych prawd wiary (wyrazem tej dbałości są np. wielkie systemy teologiczne), chrześcijaństwo samo od czasów oświecenia nazywane jest przesądem stojącym na drodze racjonalnego, zwłaszcza naukowego myślenia. Odniesienie pojęcia racjonalności do religii nastęrcza trudności i wymaga rozróżnień, zarówno w przypadku racjonalności, jak i religii. Komu przysługuje racjonalność? Religii czy religijnie zachowującemu się człowiekowi? Nie wszystkie religie i nie wszystkie fragmenty religii w równej mierze poddają się ocenie w aspekcie racjonalności. Jeżeli przyjąć definicję wiedzy jako zbioru przekonań prawdziwych i uprawomocnionych,

pytanie o racjonalność religii dotyczy głównie warunków, pod jakimi wierzący zachowuje się racjonalnie, opowiadając się za określonymi prawdami religijnymi.

Rozdział *Religia i nauka* podejmuje kolejny charakterystyczny dla kultury zachodniej problem relacji między religią (wiarą chrześcijańską) i nauką (głównie naukami przyrodniczymi). Po uwagach na temat stanu badań, terminologii i literatury przedstawiam zasadnicze etapy konfliktu. Szczególną uwagę poświęcam sytuacji współczesnej. Konflikt między wiarą a nauką bynajmniej nie należy do przeszłości, lecz ulega zaostrzeniu w związku z intensywnym rozwojem biologicznych nauk o człowieku i technicznym zastosowaniem ich wyników. Konflikt dotyczy dwu odmiennych postaw poznawczych: wiedzy czerpanej z wiary opartej na objawieniu i wiedzy opartej na „oświeconym” rozumie. Omawiam typy relacji między teologią i naukami przyrodniczymi, możliwe sposoby ich integracji, przedstawiam oficjalne stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego oraz znaczenie teologii nauki jako wyróżnionej dziedziny badań, zajmującej się w świetle wiary m.in. wynikami badań naukowych oraz problemami teologicznymi, jakie rodzi ich praktyczne stosowanie. Religia nie może bagatelizować konfliktu między wiarą i nauką, a nauka – zakładać istnienia nieprzekraczalnych między nimi sprzeczności lub granic.

Książkę kieruję przede wszystkim do badaczy religii, zorientowanych ogólnie w problemach i naukach religiolologicznych oraz ich procedurach badawczych. Chociaż dla metodologa wiele omawianych tu zagadnień i rozstrzygnięć może się wydać proste i oczywiste, dla religioznawcy, dokonującego zwykle metodologicznych wyborów nieświadomie w ramach własnej tradycji badawczej, ich zbiorcze omówienie może się okazać pouczające i twórcze. W sytuacji, kiedy religioznawcy zrezygnowali z bardziej ogólnych teorii religii, a zajęli się wybiórczo wąskimi fragmentami religii, „praktyczne” znaczenie może mieć zwrócenie uwagi na fakt, że tym, co zawsze torowało drogę nauce, była „twórcza” teoria. Adresatem książki jest również metodolog, któremu nauki religiolologiczne służą jako *case study*: interesujące pole aplikacji reguł metodologicznych. Wreszcie, po książkę może sięgnąć każdy, kto szuka informacji o naukach religiolologicznych oraz odpowiedzi na pytanie o ich poznawcze możliwości w tak delikatnej materii, jak religia.

Bogactwo materii sprawia, że każda praca na temat nauk religiolologicznych musi być wybiórcza. Zdaję sobie sprawę z selektywnego, skrótowego, miejscami uproszczonego sposobu poruszania problemów oraz próbnego charakteru sugerowanych rozwiązań, zakładając równocześnie u Czytelnika ogólniejszą znajomość nauk o religii. Wiele spraw, jak przynależność badacza do pewnej dziedziny badań religiolologicznych, kierunku lub podejścia, jest dysku-

syjnych. Pomijam lub tylko sygnalizuję zagadnienia związane z kulturowym i społecznym znaczeniem badań religiolologicznych. Nie tłumaczę dokładnie stosowanych przez religioznawców szczegółowych metod postępowania (jak strukturalna, funkcjonalna, hermeneutyczna, obserwacji uczestniczącej). Poruszam pobieżnie sprawy związane z instytucjonalną (organizacyjną i dydaktyczną) stroną nauk religiolologicznych, gdyż nie wymaga to znajomości sytuacji badań nad religią w każdym kraju z osobna⁶. Nie traktuję też osobno o amerykańskiej antropologii religii, bo porusza ona problemy dyskutowane w Europie w ramach etnologii, psychologii lub socjologii religii.

Oddaję więc książkę do rąk Czytelnika ze świadomością jej niedostatków. W nauce, zwłaszcza humanistyce i filozofii, niełatwo o autentyczny przyrost poznawczy. Niekiedy chodzi o stare problemy i znane rozwiązania przebrane w nową lub inaczej udrapowaną szatę językową. Obawiam się, że niedająca się uniknąć ogólność niektórych sformułowań przeradza się miejscami w ogólnikowość. Chciałem zachować, o ile możliwe, postawę obiektywną (niekonieczne hołdując pozytywistycznej zasadzie nauki wolnej od wartościowania), ale zdaję sobie sprawę, że prezentowane rozumienie nauk religiolologicznych jest moim własnym ich widzeniem, chociażby przez dobór zagadnień, sposób ich naświetlenia i wykorzystaną literaturę. Być może po napisaniu ostatniej wersji tekstu powinienem był wrócić do lektury prac, które legły u jego podstaw. Ale wówczas praca ta nigdy nie ujrzałaby światła dziennego.

Książka ta powstała w wyniku moich wieloletnich zainteresowań zjawiskiem religii⁷, ale także metodologią nauk humanistycznych i religiolologicznych. Na jej treść złożyły się wyniki przemyśleń i wykładów z metodologii religioznawstwa prowadzonych w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, wcześniej publikowane artykuły oraz efekty działalności translatorskiej z dziedziny religioznawstwa. Najwięcej zawdzięczam lekturze tekstów wymienionych w bibliografii⁸. Z powodu wielkiej liczby prac metareligiolologicznych musiała

⁶ Informację na temat sytuacji nauk o religii w Stanach Zjednoczonych podaje np. artykuł Thomasa L. Bensona [1987].

⁷ W odbytych przeze mnie studiach filozoficzno-teologicznych w seminarium misyjnym księży werbistów wykłady z religioznawstwa i misjologii stanowiły *pars magna* edukacji, promując – w duchu Wilhelma Schmidta – postawę otwartości na duchowe bogactwo „świata religii” i szacunku dla każdej postaci religijności.

⁸ Wybraną polską bibliografią religiolologiczną zawiera np. polskie tłumaczenie Güntera Lanczkowskiego [1986 s. 149-163] oraz dołączona przez Pawła Pachciarza bibliografia wybranych dzieł polskiej literatury religioznawczej do polskiego wydania Franza Königa i Hansa Waldenfelsa (wyd.) *Leksykonu religii* [1997 s. 571-592]. Bogatą informację na temat polskich dokonań w dziedzinie badań nad religią w latach 1945-1985 zawiera imponująca bibliografia zebrana przez Henryka Swienkę [1984, 1985a, 1985b, 1986].

ona być, podobnie jak moje lektury, selektywna. Sięgam do prac metateoretycznych, bo upatruję w nich przejaw metodologicznej świadomości badaczy religii. Korzystam z monografii i artykułów, ale także ze słowników i encyklopedii, bowiem tam właśnie znaleźć można odbicie aktualnego stanu refleksji metodologicznej pewnej dziedziny. Nie udało mi się, niestety, nawiązać do wielu publikacji, które ukazały się po II wydaniu. Dołączam niektóre dla pełności bibliografii i jako świadectwo intensywnego i zróżnicowanego zainteresowania, jakie wywołuje zjawisko religii w zglobalizowanym i spluralizowanym świecie współczesnym. Nie udało mi się też uniknąć powtórek, chciałem jednak zapewnić większą czytelność zagęszczonego treściowo tekstu.

* * *

Ponieważ tytuł pierwszego wydania – *Nauka wobec religii* (Lublin: TN KUL 1996) – mógł mylnie sprawiać wrażenie, że książka dotyczy złożonych problemów relacji między nauką i religią, zdecydowano zmienić go na bardziej jednoznaczny: *Podstawy nauk o religii*. Raz jeszcze dziękuję panu Henrykowi Hoffmannowi (UJ) za udoskonalające tekst krytyczne uwagi pod adresem pierwszego wydania.

W drugim wydaniu starano się poprawić dostrzeżone błędy merytoryczne i stylistyczne, niektóre partie tekstu zostały napisane od nowa, bibliografię umieszczono po poszczególnych rozdziałach, dołączono też cztery nowe rozdziały: *Mircei Eliadego fenomenologia religii*, *Pluralizm religijny*, *Racjonalność religii* i *Religia i nauka*.

Poprawki dokonane w wydaniu trzecim są nieliczne. Starłem się uzupełnić głównie bibliografię o najnowsze, zwłaszcza polskie, publikacje z zakresu nauk o religii.

Bibliografia

- Baird Robert D., *Category Formation and the History of Religions*, The Hague–Paris 1971.
- Benson Thomas L., *Study of Religion. Religious Studies as an Academic Discipline*, w: Mircea Eliade (editor in chief), *The Encyclopedia of Religion*, vol. 14, New York–London 1987 s. 88-92.
- König Franz, Waldenfels Hans (Hgg.), *Lexikon der Religionen. Phänomene – Geschichte – Ideen*, Freiburg–Basel–Wien (1987), 1988; tł. pol. *Leksykon religii. Zjawiska – dzieje – idee*, Warszawa 1997.

- Lanczkowski Günter, Einführung in die Religionswissenschaft, Darmstadt 1980; tł. pol. Andrzej Bronk, Wprowadzenie do religioznawstwa, Warszawa 1986.
- Nowaczyk Mirosław, Religioznawstwo polskie. Zarys historii, problematyki i metod, w: Józef Keller (red.), Zarys religioznawstwa, Warszawa 1988 s. 204-227.
- Poniatowski Zygmunt, Wstęp do religioznawstwa, Warszawa (1959) 1962³.
- Poniatowski Zygmunt, Methodologische Probleme der Religionswissenschaft, w: Witold Tyloch (ed.), Current Progress in the Methodology of the Science of Religions, Warsaw 1984 s. 193-202.
- Smart Ninian, The Science of Religion and Sociology of Knowledge. Some Methodological Questions, Princeton 1973.
- Swienko Henryk, Historia porównawcza religii. Bibliografia przedmiotowa publikacji polskich wydanych w latach 1945-1985, Warszawa 1984.
- Swienko Henryk, Antropologiczny wymiar religii. Bibliografia przedmiotowa publikacji polskich wydanych w latach 1945-1985, Warszawa 1985a.
- Swienko Henryk, Socjologia i psychologia religii i religijności. Bibliografia przedmiotowa publikacji polskich wydanych w latach 1945-1985, Warszawa 1985b.
- Swienko Henryk, Filozofia religii i filozofia religijna. Bibliografia przedmiotowa publikacji polskich wydanych w latach 1945-1985, Warszawa 1986.
- Szyjewski Andrzej, Instytut Religioznawstwa UJ – w poszukiwaniu tożsamości w religioznawstwie, „Przegląd Religioznawczy” 1995 nr 1 s. 5-22.
- Tyloch Witold (ed.), Current Progress in the Methodology of the Science of Religions, Warsaw 1984.
- Waardenburg Jacques (ed.), Classical Approaches to the Study of Religion. Aims, Methods and Theories of Research, vol. 1: Introduction and Anthology; vol. 2: Bibliography, The Hague–Paris 1973-1974.
- Waardenburg Jacques, »Religionswissenschaft« New Style. Some Thought and Afterthoughts, „Annual Review of the Social Science of Religion” 2:1978 s. 189-220.
- Whaling Frank (ed.), Contemporary Approaches to the Study of Religion, vol. 1: The Humanities; vol. 2: The Social Sciences, New York 1984-1985.

